

FRED AHSMANN

ORDER AND CONFUSION THE TWELFTH-CENTURY CHOIR OF THE ST. SERVATIUS CHURCH IN MAASTRICHT

Utrecht (Clavis Publicaties Middeleeuwse Kunst) 2017, 416 pp.,
400 ill. in kleur, ISBN 978-90-75616-13-2, € 105

Wie had verwacht dat er nog zo veel te ontdekken is aan de middeleeuwse St. Servaasbasiliek in Maastricht? In de laatste decennia zijn er meerdere studies over de kerk verschenen waarbij het accent lag op de architectuur, beeldhouwkunst of de vele kostbare objecten die staan te pronken in de Schatkamer. Toch had Fred Ahsmann vanaf 1980 een nieuw spoor te pakken dat uitnodigde tot een verdere uitwerking. Het boek *Order and Confusion* is het resultaat daarvan. In deze Engelstalige publicatie staat het twaalfde-eeuwse koor van de kerk centraal en specifiek de betekenis van het iconografische programma van de decoratie in relatie tot het hoogaltaar met de belangrijkste religieuze objecten uit die periode. Het meest bekend is de zogenaamde Noodkist van St. Servaas, een reliekschrijn dat oorspronkelijk de stoffelijke resten van de heilige Servatius en enkele andere bisschoppen bevatte.

Om de betekenis van het twaalfde-eeuwse beeldprogramma te achterhalen, begon Ahsmann met het maken van een reconstructie van de romaanse gewelf- en muurschilderingen. Dat was geen gemakkelijke opgave. De gewelven zijn meerdere keren overschilderd, waarbij van de originele schilderingen slechts minimale fragmenten bewaard zijn gebleven. Pas in de negentiende eeuw ontstond er weer belangstelling voor de middeleeuwse gewelfschilderingen. Tijdens de eerste grote restauratie van de kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw, onder leiding van de bekende architect Pierre Cuyper, kwam een groot deel van de oorspronkelijke schilderingen tevoorschijn. Deze zijn ingepast in een nieuw iconografisch programma voor de beschildering van de kerk, waarbij het overgrote deel van de fragmenten werd verwijderd. Samen met de restanten die in de jaren zestig van de vorige eeuw zijn gedocumenteerd, vormen de tekeningen en beschrijvingen van Cuyper en Kläsener de basis voor de reconstructie van de gewelfschilderingen.

Er zijn ongetwijfeld critici die zullen zeggen dat er te weinig bewaard is gebleven om tot een betrouwbare

reconstructie te komen. Toch heeft Ahsmann het aangedurfd om de losse elementen te combineren tot een coherent beeldprogramma. Hij ontdekte dat er grote overeenkomsten bestaan tussen de gewelfschilderingen in de St. Servaas en twee specifieke folia uit een laattwaalfde-eeuws manuscript getiteld *Hortus Deliciarum* (Tuin der kostelijkheden). Dit boek is een geïllustreerde encyclopedie met een bloemlezing van profane en theologische kennis uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Met behulp van deze miniaturen heeft Ahsmann de ontbrekende delen van de gewelfschilderingen weten te reconstrueren en heeft hij op overtuigende wijze aannemelijk gemaakt dat een vier-tal Visioenen van Zacharias was afgebeeld. De gelijkenis tussen de miniaturen en de schilderingen is zo groot dat het volgens Ahsmann zeer waarschijnlijk is dat de gewelfschilderingen zijn overgetekend in de *Hortus Deliciarum*.

In de koorsluiting zijn geen restanten van schilderingen bewaard gebleven. Voor de reconstructie van de iconografie heeft Ahsmann moeten teruggrijpen op contemporaine voorbeelden uit de twaalfde eeuw. In de apsiskalot reconstrueert hij een 'Majestas Domini', een tronende Christusfiguur in een mandorla omringd door afbeelding van de symbolen van de vier evangelisten: de adelaar, de gevleugelde leeuw, de gevleugelde os en een gevleugelde menselijke figuur. Direct aansluitend op de twee miniaturen met de visioenen van Zacharias zijn op twee andere miniaturen uit de *Hortus Deliciarum* zestien profeten afgebeeld die, volgens Ahsmann, vermoedelijk tegen de halfronde achterwand van het koor terug te vinden waren.

In het tweede deel van het boek staat de reconstructie van het hoogaltaar centraal. Het centrum van het altaar-ensemble was de al genoemde Noodkist van St. Servaas. Het reliekschrijn van verguld koper dateert uit het derde kwart van de twaalfde eeuw en was prominent opgesteld in een groot (mogelijk halfronde) retabel op het hoogaltaar. Dit retabel is helaas niet be-

waard gebleven. Slechts een enkele beschrijving en de vergelijkingen met nog bestaande twaalfde-eeuwse retabels bieden voldoende houvast voor een globale reconstructie. Naast de Noodkist was aan de voorzijde van het retabel een viertal pendants met achterliggende reliekkastjes opgesteld. Op twee van de vier pendants zijn de opdrachtgevers van het altaar-ensemble afgebeeld. Ahsmann identificeert de ene figuur als Rainald von Dassel, die tot 1159 rijkskanselier van keizer Frederik I Barbarossa was en tevens proost van het kapittel van de St. Servaas in Maastricht. De andere figuur wordt geïdentificeerd als Christian von Buch, vanaf 1165 aartsbisschop van Mainz, opvolger van Rainald von Dassel als rijkskanselier en eveneens proost van de St. Servaas.

In het derde en laatste deel van het boek brengt Ahsmann een duidelijk verband aan tussen de iconografie van de gewelfschilderingen en de iconografie van de Noodkist. Het westelijk deel van het gewelf toont de profeet Jozua die zijn oude kleren worden afgenomen (de zonden van de mensheid) en wordt gehuld in de dracht van een bisschop. Daarmee ligt een vergelijking met de heilige bisschop Servaas voor de hand, die op zijn beurt op de naar het westen gerichte zijde van de Noodkist is afgebeeld. Aan de oostkant van het gewelf is de *ecclesia* afgebeeld met een zevenarmige kandelelaar en koning Zerubbabel, die tezamen met de hogepriester Jozua de verwoeste Tempel van Salomo herstelde. Dit correspondeert met de oostelijke zijde van de Noodkist, waarop Christus als heerser over het toekomstige vredesrijk is afgebeeld. Aan de zuidkant van het gewelf zien we de verbanning van het Kwaad naar de stad Babylon, een scène die gekoppeld kan worden aan de zuidzijde van de Noodkist, waarop de aartsengel Michaël de legerschare van God aanvoert in de bestraffing van de 'maledicti', de slechte mensen. Ten slotte wordt op het gewelf aan de noordelijke zijde het hemelse Jeruzalem afgebeeld. Dit kan gerelateerd worden aan de corresponderende zijde van de Noodkist, waarop engelen de uitverkorenen voor hun goede leven belonen met de kroon van het eeuwige leven.

Alle onderdelen van de totale iconografie vormen volgens Ahsmann samen een uitgekiend visueel exegetisch programma waarin meerdere betekenislagen op schitterende wijze met elkaar zijn verweven. De auteur onderscheidt een viervoudige exegese (historia, typologia, tropologia en anagoge), waarbij met name de typologische (= voorafbeeldende) relatie tussen de oudtestamentische Zachariasvisioenen en de nieuwtestamentische voorstellingen uit de Apocalyps op de voorgrond staan. In de voorstellingen in de noordelijke en zuidelijke gewelfvakken worden de beëindiging van de heilsgeschiedenis (het scheiden van Goed en Kwaad) en de positie van Servatius als dertiende apostel en bezitter van de sleutelmacht benadrukt. Naar de actuele politieke situatie (investituurstrijd, herstel van

de Karolingische machtsorde) wordt op typologische wijze verwezen door de afbeelding van de samenwerking tussen koning (Zerubbabel = Frederik Barbarossa) en priester (Jozua = St. Servatius/Rainald von Dassel/Christian von Buch). De oost-westas van het programma representeert de innige samenwerking tussen de koning en de hogepriester in hun inspanningen tot herstel van de Tempel, lees: het Heilige Roomse Rijk. De noord-zuidas ten slotte representeert de scheiding van Goed en Kwaad bij de wederkomst van Christus op aarde en het begin van het duizendjarige vredesrijk.

Ahsmann trekt de conclusie dat het centrale thema van het iconografische programma van het koor van de St. Servaas (altaar-ensemble en gewelfschilderingen samen) betrekking heeft op de positie van de keizer in een tijd waarin diens gezag over zijn rijk en de kerk onder zware druk stond. De heilige Servatius was sinds de Karolingische tijd een belangrijke beschermheilige van de keizer. De bisschoppen werden op hun beurt door de keizer benoemd en aangesteld als zijn wereldlijke vertegenwoordiger in de regio. Maar het keizerlijk gezag over de bisschoppen werd betwist door de paus (*confusio*). Toch wist keizer Frederik I Barbarossa het tij voorlopig te keren en zijn gezag over de kerk voor een belangrijk deel te herstellen met behulp van twee machtige mannen: Rainald von Dassel en Christian von Buch. De keizer legitimeerde zijn streven naar het vestigen van de goddelijke orde (*ordo*) vanuit de gedachte dat de Eindtijd weldra zou aanvangen met de wederkomst van Christus en het vestigen van het duizendjarige vredesrijk. De heilige Servaas speelde daarbij een belangrijke rol. Hij had immers volgens de legende de sleutel van de hemelpoort van Petrus verkregen en was daarmee in staat om de goede mensen – de aanhangers van de keizerlijke partij – toegang te geven tot het Rijk Gods en tegenstanders te veroordelen tot een minder gunstig lot. Wie de vijanden van de keizer (*confusio*) wist te verslaan, leverde een bijdrage aan de rust en orde (*ordo*) die nodig was om Gods Rijk op aarde te brengen. Het centrale thema is dus 'Ordo et Confusio' en Ahsmann heeft dat op overtuigende wijze aannemelijk weten te maken.

De Engelse tekst van het boek is goed leesbaar en de foto's zijn van hoge kwaliteit. Ahsmann laat veel onbekend, interessant beeldmateriaal zien ter ondersteuning van zijn betoog. De reconstructies van het interieur zijn geloofwaardig en mooi uitgevoerd. Vermeldenswaardig is nog dat Ahsmann op de website van uitgever Clavis Publicaties (www.clavis-publicaties.nl/) voor wie zich verder wil verdiepen alle bronteksten toegankelijk heeft gemaakt. *Order and Confusion* is een prachtig boek, dat aantrekkelijk is voor de geïnteresseerde leek en boeiend voor de in de materie ingewijde.